

ELFUTÓ GONDOLATOK

Sokszor éreztem vágyat, szükségét annak, hogy szabadjára engedjem gondolataimat, fussanak versenyt az elfutó felhőkkel, az eliramló idővel, az elillanó évekkkel. Szanaszéjjel elheverő papirosok közül, íróasztalfiókókba rendszertelenül bedobált kacatok halmazából elémbukkan olykor egy-egy írásom. Kiformálatlan, sehova, senkinek, semmire sem szántan íródott, az írás pusztá öröméért, vagy azért, mert abban a pillanatban fogasnak éreztem a kérdést, rágcsált, vagy rágódtam rajta. Nem kósza, elfelejtett írások, emlékezem rájuk, csak beléjük pillantok és mindjárt megismerem őket, tudom a tartalmukat, ismerem a szavakat, mondatokat, amelyekből szövődtek.

Az utóbbi években lassan halmozódnak íróasztalom fiókjában a ki nem nyomott kéziratok, meg nem jelent írások, elő nem adott színdarabok. Lassanként lehiggadt bennem a türelmetlen vágy, hogy nyomtatásban lássam írásaimat. Talán azért, mert túlsokáig és túlsokszor élveztem azt a gyönyörűséget, amelyet akkor érez az ember, amikor nyomtatásban megpillantja új írását, először kapja kezébe új könyvét, meghallja élő szóban színdarabjának írott szavait. Talán azért, mert gyötrő, kínzó kétségekkel telten nem is tudom, minek, kinek, miért és kiért írok, mit ér az írásom a napi tőzsdén, a kötelességteljesítésben és az idők mélyén. Kezdem olyan kevésre becsülni magam, amennyire mások tartanak. Nem járok utána, hogy bármit is közöljenek tőlem, nem küzdök darabjaimért, hogy színrekerüljenek, nem sértődöm még, ha nem kérnek írást tőlem. És csak azért írok, mert ebből nem lehet kigyógyulni. Mérges, romboló, szervezetet szétrágó méreg ez is, csak a szédületei egyre kevésbé csillapítók, egyre rövidebb ideig tartó, gyorsabban muló örömöket hoznak.

De — nem lehet egy egész életet leélni bátorítás, biztatás, segítő kéz, segítő szó nélkül, örök fitymáltságban, örök becsméreltségben. Viaskodom magammal, megtiportan gyötrődöm és egyre inkább érzem, hogy — Cyrano szavait megtoldva — Lázár vagyok a múzsacsókok lakomáján. Még az az érzésem sincs, hogy a Fiasco schilleri szavait megérdemlem: teljesítettem a kötelességem és mehetek. Azt hittem, kötelességem a közönség, a földtúrók betűhöz nem szokott, bizalmatlan sokasága felé fordulni, hogy hitelt szerezsek írásainknak, s kitűnt, hogy nem jól teljesíti kötelességét az, aki erejét szürke

mindennapokra forgácsolja. A mór, amikor az íróasztalfiókhoz húzódik vissza, csak igazságos ítéletet hajt végre önmagán, mert előbb elmulasztott, hogy ítélszéklet tartson önmaga felett.

Sokat vitatkoztam Lenau soraival:

'S ist Eitel nicht...

Nem. Nem hiúság hajtott, nem hívságos sorok létráján akartam a magasba kapaszkodni, nem magamat akartam előtérbe tolni. Írtam az írás örömeért, írtam, mert szerettem írni és nem akartam soha rangot, tisztséget, csak dalos tolmács akartam lenni és hatni ott, az értelem sokszor rejtve maradó mélységeiben, ahova, ha eljut a szó, hatnia kell. Ami épül, ahhoz sok építő kéz kell és sok vér, ideg, erő, a habarékbba, hogy a falak szilárdan álljanak. Én a magamét beleadtam, nem sajnálom, de híg volt, kevés, haszontalan. És pályám derekán megtorpantam, mert mit ér a szándék, ha csak a pokol pitvarának egy értéktelen köve.

Összeszedegtettem mostanában hát azokat az apró írásokat, amelyek úgy kerültek a fiókok rendetlen halmaza mélyére, hogy megírtam őket, mert úgy éreztem, le kell írnom, azután nem vittem őket sehova, napokig, hetekig heverték a munkámhoz tartozó, munkában lévő írások tetején, hátha döntök sorsukról, de lassanként mindig lejjebb és lejjebb csúsztak a csomókban, s végül az elkészült, célra szánt írások alól, egyhalomban az eldobandókkal, bejutottak a fiókba, heverjenek, míg egyszer szét nem válogatom, mi kell és mi nem. Semmi közülük egymáshoz, csak annyi, hogy céltalanul íródtak, évek előtt, vagy tegnap, s csak azért, mert futottak a gondolataim és nyomuk maradt. Essayk, aprók és nagyobbak. És ha előszedek néhányat közülük, nem azért teszem, hogy a hiúság vásárára vigyem. Csak hát hadd szellőzökdjének egy kicsit, mielőtt végleg megdohosodnának.

RETTEGÉS

Van egy kedvenc könyvem, mindig kéznél, és fáradt fejjel sokszor bön-gészgetek benne. Talán egy kicsit azért is kedvelem, mert hadifogoly emlék: egy angol fogolytárstól kaptam, aki évekig őrizte, egyetlen könyvként meg-mentette a végső nagy vándorlások idején is, amikor már minden terhet el-dobtuk maguktól, azután örömeiben, hogy felszabadult és hazamehet nekem ajándékozta. És talán egy kicsit azért is ragaszkodom hozzá, mert sokmindenre megtanított azzal is, ami benne van, de méginkább azzal, ami nincs benne.

Kis könyv, de vékony papírából sok lap fért bele és teljes, összefoglaló gyűjteménye a legértékesebb, legkiválóbb angol essayknek Bacontól Steven-sonig, a tizenhatodik századtól az utolsó századfordulóig, Shakespeare elmé-lyültségének korszakától addig a korszakig, amelyben a romantika sekélysé-geit és érzélgősségeit felszámolták. Nincs a száznál hosszabb-rövidebb írásban

semmi, közös sem formában, sem tartalomban, sem mondanivalóban, sem jellegben. Csak egyetlen közös vonása van mindnek, végig: a szabadjára engedett gondolatokból születtek. Szinte azt monhatnám, egyszerre szorult beléjük impresszionizmus és expresszionizmus, nem történeésekről szólnak, csak benyomásokról, amelyeket jelentős vagy jelentéktelen, esetleg csak elképzelt események keltettek, és belülről vetítik ki gondolataikat, a maguk belső élményeit adják, valóságtól független hangulataikat közvetítik, véleményüket fejtik ki. Bölcelet és könnyed mesélőkészség, szín, hangulat, töprengő tépelődés váltakozik ezekben az írásokban; Bacon bölcselkedése az igazságról, halálról, bosszúállásról és mellette Charles Lamb „Tanulmánya a malacsütésről”, Carlyle Dante-Shakespeare studiuma és mellette Symond panasza a velencei poloskákra.

Az angolok ezt a szabadon meg sem határozható műfajt, az essayt, eszes írásnak, a franciák könnyed írásnak, a németek töprengés és elmefuttatásnak nevezik. De — alighanem az idők hatása alatt — arra a felfedezésre jutottam, hogy valami sokkal nagyobb is van bennük. Valami, ami sokkal több annál, amit az irodalomelmélet pontosan meghatározhat, és ez: a szabadjára engedett gondolat. Az író kiengedi a gondolatokat fegyelmезetten formáló tudatából, hagyja, hadd fussanak; ír szabad, szertelen ösztöne szerint, talán nem is másnak, csak magának, a szabad csapongás, a pillanatnyi hangulat, a jó érzése kedvéért, a gondolat öröméért, az írás öröméért. Ír, mert író és jól esik kalandoznia a gondolat soha át nem fogható világában, függetlenül műfajtól, céltől, rendeltetéstől, témától, vezérfonáltól, formától, elszakadva a valóság külsőségeitől, a felszínektől, csak egyetlen egyhez ragaszkodva, a lényeghez, a felszín alatt rejlő igazsághoz. Lehet téves az igazsága, de nem hazug és nem tételes tan, és hisz benne, vallja önmaga előtt és önmagának és sokszor igazabb, mint pallérozott, csiszolt, céltudatos, műgonddal lemért írásaiban.

Nem a képzelet csapong, szárnyal, hogy képeket, meg nem történt, de megtörténhető történeteket varázsoljon elő, életekbe vájkáljon, lelkekben bányásson, szenvedélyekkel keljen birokra. A gondolat szabadul el bölcelettől, céltől, kötelességtől, a kötöttség minden érzésétől, a felelősség érzésétől, és tudatától is. Szabad, csak az írói ösztön formál belőle mondatokat, papírra vetett írást. Nem kezdődik sehol és nem fut bele befejezésbe. Mentésül rettegéstől és félelemérzetektől, a bizonytalanságtól az olvasó előtt és a bizalmatlanságtól, amelyek mögötte leselkedhetnek:

Nem filozófiai szabadgondolkodókra gondolok, csak a gondolat felszabadult, kötetlen futkározására. Az emberi gondolat amúgy sem szabad, az újszülött az első pillanattól kezdve szemben találja magát tilalmi szabályokkal, amelyek beléidegződnek és soha életében nem szabadulhat tőlük. A társadalmi összetartozás, együttélés is szabályokat kényszerít az emberekre, amelyek nélkül elviselhetetlen lenne az együttes élet. Csak az ösztön lappang, szunnyad a fegyelem alatt és hajtja a gondolatot szabad csapongások felé. De ha ezt az ösztönt is félelmek kerítik hatalmukba, ha a rettegés visszariasztja a gondo-

lat, a legtitkosabb sem lehet többé szabad, vágyak cikázhatnak át rajta, homályos vagy kialakult vágyak, de azok sem mindig szabadok. És mire a tudatba jutnak, a rettegés töri le őket.

Hogyan szabadulhat fel az írói gondolat, hogyan vállalhatja az író írói felelősségét, ha abban a — nem távoli, homályos félelmekben, ködökben, bizonytalanságban, hanem — tudatos megfélemlítésben, megrettentésben él, amely kezd intézményessé válni a világ különféle tájain?

Ha a rettegés és a szabad gondolat súlyos csatáira gondolok, mindig két apró, jelentéktelennek látszó eset áll előttem, két elenyésző tünete a rettegésnek annak a megbénító félelemérzetnek, amely lehetőleg tesz minden gondolatszabadságot, megbénít cselekedetet, egészséges érzést és ösztönt. Az egyik egy amerikai levél története. A levélíró éveken át Európában élt, baloldali polgár volt, a hitleri roham elől az mentette meg, hogy amerikai állampolgár volt és a követség megszöktette. Azután háborúban járt, hatszor megsebesült, melle megtelt kitüntetésekkel, plasztikai műtétekkel vált újra emberre, mesterségesen összeeszkabált karcsonttal térhetett vissza mesterségéhez. Megbecsülést érdemlő polgára volt egy messzi kisvárosnak, de a negyvenes évek vége felé egyszerre elmaradtak levelei és sokáig, éveken át nem mert írni az édestestvérének Jugoszláviába, a kommunista országba. Nem az állami intézményektől félt, azokkal talán még felvette volna a harcot. A kisvárostól rettegett, amelynek polgárait süketté és vakká tette a rettegés, mindenkiben ellenséget szimatoltak, mindenki veszedelmes, rendbontó, romboló, gyilkos és félelmetes elem volt, akinek akár csak a legtávolibb kapcsolatai voltak haladással, szabadabb gondolatokkal. Ezzel a kisvárosi rettegéssel nem mert beszállni még annyira sem, hogy a postán meglássonak egy jugoszláviai címet, vagy egy jugoszláviai bélyegzőt. És csak sok év után közönysödött el annyira a rettegés, hogy újra írni mert egyetlen élő fivérének.

A másik a Balaton-melléken történt, 1956 szeptember végén, amit érdemes feljegyezni, mert egy hónappal az előtt volt, hogy a nehéz kő elrepült és ki tudja, hol áll meg. Hűvös őszelelő napon a jugoszláviai vendég üdvözlésére összejöttek, de csak néhányan, testvérek, sógorok, gyerekek, egészen szűk, egészen szigorúan szűk családi kör. S mert a nemzeti romantika még él és lobog valaki, akitől talán legkevésbé várható, feltette a kérdést: Ti, szegény magyarok, hogy élték ott Jugoszláviában? A vendég mosolygott és elmondta. Beszélt, de hirtelen tekintetek méredtek rá és végül kibuggyant egy legyintéssel kísért, fáradt mondat: Persze, nektek nem szabad mást mondanotok. A rettegés annyira belemarta magát az idegeikbe, tudatukba, gondolatvilágukba, hogy el sem tudták képzelni, még ott, a semmiféle veszéllyel nem fenyegető legszűkebb családi körben sem hogy valaki nem félelemérzetből, tilalmak miatt beszél szabadon, mond kedvezőt, fel sem tudták tétélezni, hogy a beszélő nem tilalmaknak engedelmeskedik, nem félne elmondani egyebet sem ebben a szűk családi körben; fel sem tudták tétélezni, hogy *nem fél*.

Ahol csak félni, rettegni szabad, a gondolat nem lehet tisztult, szabad, a gondolatvilág szűk abroncsok közé szorul. És vagy közönnyé törpül minden érzés, minden gondolat, vagy szétfeszíti az abroncsokat. Az ember nem élhet lélegzet nélkül.

MŰFORDÍTÁS

Egykori nagy filmjében, a Cirkuszban, Chaplin felcsap kötéláncosnak, nyomorában vállalja, hogy irdatlan magasságban táncol a nézők feje felett egy szál kifeszített kötélén, mert abból a magasságból úgysem látszik, hogy derekán öv van és az övet egy drót tartja, s ha bármi történik vele, nem zuhanhat le, a drót megmenti. Könnyedén táncol, lélegzetelállító merész mutatványokkal szédíti a közönséget, lent egyre nő az izgalom, de a cirkuszosokban is meg-hül a vér, mert már látják, amit még Chaplin nem vett észre: a nagy hancúrozásban a drót kampója kihúzódott az övből és Chaplin bármely pillanatban menthetetlenül lezuhanhat. Chaplin semmit sem sejt, biztonságban érzi magát, valósággal hancúrozik a kötélén, míg egy fordulónál észre nem veszi, hogy ott lóg előtte a kiakadt mentő-drót. Abban a pillanatban már zuhan is, illetve leesik a kötélre, megcsimpaszkodik, meg sem tud mozdulni többé és úgy kell erőszakkal lehozni a magasból.

Ez az érzés fogott el nemrégiben, munka közben. Egy regényt fordítottam angolból. Könnyed, csiszolt, hangulatos nyelvezete nem okozott nehézségeket. Összevont kifejezései, gondolattársítással lazán fűzött mondatai átvehetők voltak, jól hangzottak magyarul is. Örömmel, vidáman folytattam a munkát, szótárt inkább csak azért használtam, hogy olykor csiszoltabb, jobban a mondatba illő kifejezést leljek, vagy ellenőrizsem, jól értelmezem-e valamelyik kifejezést. Már jól bennjártam a szövegben, amikor egy kifejezésen fennakadtam. A szavakat értettem és szótár sem mondott mást, valóban azt jelentették, amit én kihámoztam belőlük. De maga a kifejezés mégsem illett bele a mondatok gondolatmenetébe. Az oxfordi egyetem vaskos szótárához folyamodtam, az felsorolja a szavak alkalmazását, szöveftő adatait, származásukat is. Valahogyan egy hivatkozásból Milton Elveszett Paradicsomára terelődött a figyelmem és csakugyan megleltem benne azokat a sorokat, amelyek érthetővé tették a kifejezést és azt is, hogy a regényíró miért alkalmazta. E négy sorban arról van szó, hogy Kain haragjában egy kövel hasbavágta Ábelt, a diafragmát ért halálos ütéstől Ábel összerogy de Milton később szószertint is szól arról, hogy vér szállott Kain fejére, ezért nem elégedett meg azzal, hogy halálos ütést mond, hanem jellemezni akarta, hogy milyen rettentő erejű volt az ütés a hasra, a diafragmára elég, hogy valaki belehaljon anélkül, hogy vérző sebe támadna. De a regényíró éppen ezt a fokozást, halmozást akarta

érezkeltetni. És így, ebben a gondolatársításban már beleillett a mondat a szövegbe, amely csak nekem, az idegennek volt érthetetlen, az angol, aki iskolában tanulja Milont, idézőjelek nélkül is tudja, miről van szó. A szavak nyomban felidéztek emlékezetében Milton sorát és világos előtte a kép, amelyet a regényíró ezekkel a szavakkal, ezzel a kifejezéssel akart jellemezni.

Akkor hirtelen megingott addigi biztonságom. A további szövegben már gyanakodva, elővigyázatosan követtem az író, csapdákat sejtettem, de még nem éreztem, hogy menten lezuhanok. Azután megint elakadtam, mert bár ezúttal idézőjelek figyelmeztettek, hogy shakespearei sorról van szó, nem fordíthattam le, hiszen nem írhatok le olyan mondatot, amelyet magam sem értek, nem idézhetek olyan sort, amelynek vonatkozásait nem ismerem. Magam voltam itthon, kedvemre dülhattam fel szobámat. Két nap és két éjjel böngésztem Shakespeare összes színműveit, mire az idézett sort meglettem Julius Cézárban, Antonius beszédében.

És már zuhantam is. Mert egyszerre éreztem, milyen rettentő merészség, erőssé és hatóképessé, amilyen az eredeti szöveg az angol olvasó számára. vakmerőség fordítani egy nyelvből, amelynek szavait, kifejezéseit talán jól ismerjük, de egész belső gondolatvilágát csak az ismerheti igazán, aki gyermekkorától, az elzümmögött bölcsődaloktól, az első szóficamoktól kezdve végig az iskolai olvasmányokon, megtanult verseken egészen a mindenki által olvasott könyvekig követi a nyelvet, felszedi tudatába a szavakat, kifejezéseket és gondolatársításában ott élnek a képek, színek, hangulatok, emlékek, s nemcsak a megtanultak, felszedtek, hanem azok is, amelyek között felszedte a kifejezéseket. Nekünk, hogy csak egy-két idézetet hozzak fel, szavakra: hős vér megcsendül fülünkben a sor: Hősvértől pirosult gyásztér . . . , vagy a szóra, amellyel annyiszor találkozunk: szikes, elénk tárul a kép: Ég a napmelegtől a kopár szik sarja . . . vagy arra, hogy: őse, már érzékeljük: Sem utódja, sem boldog őse . . . , hogy csak egészen közismert, könnyen nyomon követhető, könnyen tettenérhető gondolatársításokról szóljak. De mennyivel több van, amelyeknek távoli vonatkozásai ellenőrizhetetlenül ott zsonganak a tudat alatt és hozzátartoznak szavak, kifejezések, verssorok, mondatok belső muzsikájához, ahhoz, ami a mondatok igazi értelmét adja jóval mélyebb értelmét, mint az egyszerű szavak.

Ki ismerhet egy nyelvet ennyire, ha nemcsak nem anyanyelve, de nem is élő használatban foglalkozik vele, mint mi a szerbvel, nemcsak nincs sokat együtt azokkal, akiknek az az anyanyelvük, hanem csak későn tanulta meg, olvasmányain keresztül tartja ébren tudását és képzetársításaiban csak annyi él belőle, amennyit világirodalomban tanult, vagy olvasmányjaiban, alkalmi beszélgetéseiben valaha felszedett. A műfordító hát nem elégedett meg azzal, hogy egyszerűen lefordítja, kellően szép nyelvre átülteti az egymásután sorakozó mondatokat, a szöveget érthetővé kell, hogy tegye az olvasói számára úgy, ahogyan az eredeti szöveget megérti az, aki a maga anyanyelvén eredetiben olvassa a művet. Ezért a műfordításhoz nemcsak alapos nyelvtudás, ala-

pos, nagy irodalmi ismeret kell. Művészi érzék is, hogy az eredetit átmentse, olykor úgy, hogy az eredeti kifejezések megfelelőjét meglegli magyarul, megkeresi a magyar gondolattársításnak megfelelő mondatot. De ebben is csapdák vannak, mert hiszen a művet angolul írták, angol világot jellemez, képei az angol irodalommal függenek össze sőt, újabban egyre gyakrabban az amerikai angol irodalommal, szófordulatokkal, nyelvjárással, közhasználatú, de nekünk távoli kifejezésekkel és a fordító csak akkor teszi érthetővé a lefordított szöveget, ha ezeket a vonatkozásokat sejteti, érzékelteti, olykor meg is magyarázza. A műfordító nemcsak tudást és művészetet visz bele az új szövegbe, hanem a művészetten keresztül nagyon sokat önmagából, amivel a mű sohasem veszít mert csak így és csakis így válik a szöveg olyan közvetlenné, erőssé és hatóképessé, amilyen az eredeti szöveg az angol olvasó számára.

A fordítót nem vigasztalhatja az a tudat sem, hogy az átlag angol olvasó sem tanulta meg mind a szövegeket, vagy nem véste emlékezetébe mind. Ő maga nem lehet átlagolvasó és nem csaphatja be olvasóját azzal, hogy megelégedik az angol átlagolvasó színvonalával. Amikor Karinthy csúfolódott a műfordításon és kimutatta, hogy a sorból: Jöttem a Gangesz partjairól, hogyan lett reklámsor, amely a Herz-féle szalámi sótartalmát hirdette, rátapintott a sébre, amelyet a felületes fordítás ejt egy-egy mű szövegtestén. Én lezuhantam magasságokból és csak bátortalanul, félve, megriadtan nyúlok idegennyelvű szövegekhez. (Még ijedtebben nézem azokat a szövegeket, amelyek egy közvetítő nyelven keresztül jutnak el hozzánk).

Come é duro callo — ilyen kemény az út — sóhajtott fel Dante, mert a száműzetésben udvartól udvarhoz, patronustól patronusig vándorolva nemcsak az út kövei voltak kemények, hogy feltörték a lábát, de még keservesen keményebb volt a sors, amely erre az útra vetette, hogy kérnie kellett és kegyeltől függött. Ime, ennyi szóval kell megmagyarázni azt az egyetlen szavát: duro, azt, hogy miért mondja keménynek az utat. Ismerni kell hozzá egész életrajzát — már amennyit tudunk belőle, — és munkásságát. Bizony, kemény út a műfordító útja is, csapdáktól, véletlenektől, az értelem kegyeitől függ, hogy végigjárhatja-e.

HUNYADI JÁNOS

Volt tavaly (1956-ban) egy érdekes évforduló. Kissé elkésetten bukkan-
tam rá abban a román képesközlönyben, amelyet néhány hónap óta kapok, nem tudom, milyen jogcímen, de szívesen nézegetem, mert egy szomszéd ország baráti és barátságos népének életét villantja elem képeivel. Az egyik füzetben a furcsán ismerős hangzású és mégis különös címre bukkan-
tam: Ötszáz éve, hogy Joan de Hunedoare meghalt. Hunyadi János... fejtetem meg a címet. A világesemények viharában elsikkadt az évforduló, amelynek annyi vo-

alkozása van szinte valamennyi délkelet-európai nép történetében és annyira utal a közös multra, közös sorsra.

Az idő persze már régen kimosta emlékezetemből mindazt, amit valamikor — jobb, ha nem számoljuk az éveket — az iskolában tanultam róla. Csak Arany János verseinek foszlányai maradtak meg bennem. És Marx néhány mondata a késői középkor — erre felé még kevés hatása volt a renesszánsznak — legnagyobb hadvezéréről. Sikereit és diadalait nem haditetteiben látta, sem a csaták mesteri levezetésében, hanem nagyszerű szervezőképességében és abban, hogy keresztülerőszakolt valamit, ami abban az időben messzire előrevitte társadalmát: az országok érdekeit a széthúzó, pártoskodó főurak érdekei fölé helyezte, kényszerítette őket, hogy alávéssék magukat az országok egyetemes érdekeinek és ezzel elindította a nemzetiesedés folyamatát a délkelet-európai országokban.

Ha Shawnak igaza van abban, hogy a nemzet születésének pillanatát Jeanne d'Archoz vezeti vissza, akkor az, amit Marx meglátott Hunyadiban, kortünet volt. Időben nagyon közel esik egymáshoz Szent Johanna harca (1492-ben vívta nagy ütközetét és 1431-ben égették meg máglyán azért, mert győzött) és Hunyadi János birkozása a főurakkal. Abban az időben, amikor Szent Johannát (aki a háború alatt egy ultranemzetiszínű naptárban Arky Janka néven szerepelt, y-nal, és törhettük rajta a fejünket, ki lehet megégették, Hunyadi János már ismert hadvezér volt és néhány évvel később, 1437-ben Szemendrija-Szendrónél aratta első nagy diadalát, amellyel a főurak fölé kerekedett. Európának két egymástól távol eső pontján, amelyek között nem volt és nem lehetett összefüggés, kapcsolat, összekötetés, majdnem egyidőben indult meg a folyamat akkor, amikor a király mindenütt csak az első volt a főurak között és teljesen tőlük függött, s valamennyien egyben az egyháztól, amely a faragatlan kis falusi lánnyal, Johannával elbánhatott vakmerőségéért, hogy a királyt uralkodóvá, az egy területen élő, egy nyelven beszélő népeket egy országba, egy nemzetbe tartozóvá akarta tenni. De Hunyadi János, aki tulajdonképpen semmivel sem volt tanultabb Johannánál, többet látott Zsigmond udvarában, mint Johanna látott Károly udvarában, többet megtanult és amikor keresztülvitte, hogy az ország érdekeit a főurak érdekei fölé, a nemzet érdekeit az egyház hatalma fölé emelte, olyan hatalmas volt, hogy sem a főurak, sem az egyház nyíltan nem mertek ellene szegülni. Mérhetetlen vagyont gyűjtött — mondjuk ki magyarul: harácsoló — össze, hetekig utazhatott végig az akkori Magyarországon, anélkül, hogy birtokait el kellett volna hagynia. Azután mégis elismerte a király jogigényeit és csak kormányzó maradt, nem vágyott a koronára. Ezzel bizonyította be a főuraknak, hogy a vagyont nem hiúságból, kapzsiságból és rangért gyűjtötte. Az egykori krónika megállapítja: Ha Hunyadi nem állja útját a török terjeszkedésnek, egyszerre megsemmisült volna Magyarország, s valamennyi szomszédos ország, alighanem Olaszország is.

Ahol a törekvés megindul, hogy a hatalmat egyetlen kézben összpontosítja, végig a történelmen, ott ez a központi hatalom elsősorban arra törekedett, hogy független, csak az ő parancsának engedelmeskedő hadsereget teremtsen. Hunyadi, amikor gyűjtött, ezt a célt tartotta szem előtt. Nem volt tudatos benne a szándék, hogy a nemzetet összefogja, nem is volt és lehetett tisztában a nemzet fogalmával. De érezte, hogy csak akkor lehet erős, ha a falusi és városi lakosság tömegeire, a tömegek erejére támaszkodik. Növelte hát jogait, enyhített a jobbágyság helyzetén, s azután a megriasztott főuraktól a törvényhozásban olyan felhatalmazásokat erőszakolt ki, amelyek teljhatalmat adtak a kezébe. Az egyház pedig nem akart fejfel a falnak menni, nem rohamozta Hunyadit. Az egykorú jelentések elárulják, hogy Hunyadi homályos származása miatt aggodalmasnak tartottak minden határozottabb lépést, hiszen könnyen vezethetett volna arra, hogy az ógörög vidékekkel szoros kapcsolatban álló Hunyadi, ha úgy fordul, az egyházzal is szembeszáll. Így is elég élelhangú levelezést folytatott a pápával, mert hiába kért hathatós segítséget.

Maga gondoskodott erejéről, mégpedig azzal, hogy a legelnyomottabb népek segítségére ment és a lengyel, szerb, bosnyák, bolgár területeket önállósította, illetve közvetlen vezetése alá fogta, hogy a születendő nemzetekből táplálkozzék hadserege. A főurakat nem vitte magával a harcokba. Kurta-nemesek és szabad jobbágyok vették körül, őket tette meg azután csapatparancsnokoknak, emelte nemesi és főnemesi rangra és állította szembe a régebbi főurakkal. Így teremtett magának többséget a nemzetgyűlésekben is, az országgyűlések már nem sok alkalmat nyújtottak a főurak pártoskodásának Hunyadi idején, mert valóban az ország gyűlt össze — persze az akkori értelemben. Az ország pedig minden egységben Hunyadi mellett volt.

S amikor 1456-ban Beograd védelmében elesett, többé nem lehetett megsemmisíteni azt, amit Hunyadi megteremtett. A nemzetiesedés folyamata elindult valamennyi területen, a központi hatalom kialakult, az uralkodó a főurak fölé került. Csak a jobbágyokat lehetett Magyarországon visszaszorítani tüzes trónnal és Verbőczyi törvényeivel.

Az ötszáz év távlatából látszik, hogy az idő már ítéletet mondott sokminden felett, ami akkor történt. Négy ország is joggal emlékezhetett meg az évfordulóról, vallhatta magáénak Hunyadi Jánost, gondolhatott vissza arra a korszakra, amelyben az első lépések történtek, hogy a nemzet és az ország megszülessen. Ami közben történt, sokszor támasztott válaszfalakat az országhatárokból. De Joan Corvin de Hunedoare, Szibinyanin Janko, Hunyadi János emléke rombolja a válaszfalakat, mert figyelmeztet arra, hogy az országok népei mennyire közös sorsban tengődtek, mennyi a közös mozzanat multjukban és mennyire egymásra utalja őket a sokféle veszély. De ezt a veszélyt már nem részletezem.